

Світлана ОЛЯНІНА,
Ніна СВІТЛИЧНА

ІКОНОСТАС БОГОЯВЛЕНСЬКОГО СОБОРУ

1. Богоявленський собор Братського монастиря. 1690–1693 рр.

Богоявленський собор Братського монастиря, зведений на київському Подолі в добу Гетьманщини, більш ніж два століття був головною прикрасою цієї частини міста. Монументальна споруда, з її об'ємно-силуетною виразністю, пластичною обробкою стін, багатою ліпниною і живописними медальйонами фронтонів, створювала величний образ п'ятибанного храму, що втілював розквіт київської архітектури доби бароко (іл. 1). Зовнішній пишноті відповідало і розкішне опорядження собору, про яке постійно дбали церковні ієрархи, гетьмани і козацька старшина¹.

Між тим історія Богоявленського собору була багата на драматичні події: він неодноразово горів, потім відбудовувався, і кожний ремонт змінював його зовнішній і внутрішній вигляд. Зміни первісного архітектурного образу собору, внесені реставраціями, і насамперед численні оновлення його інтер'єру зменшували «атмосферу старовини» цього величного храму. Ймовірно, через це історики й мистецтвознавці другої половини XIX – початку XX століття не вважали його достатньо цікавим для серйозного вивчення. Не приділяли багато уваги Богоявленському собору й укладачі путівників по київським святиням, які видавалися в той період. У цих публікаціях автори обмежувалися лише поверховими згадками про архітектуру собору та його внутрішнє оздоблення. Єдиним докладним джерелом, в якому викладено історію Богоявленського собору та опис його стану на момент публікації (початок 1890-х років), стала праця М. Мухіна². Загальною рисою цих матеріалів є обмежена кількість світлин екстер'єру собору, а от зображення інтер'єру зовсім не публікувалися. Мистецьке значення цієї пам'ятки було завважено науковцями лише наприкінці 1910-х років, однак бурхливі політичні події цього періоду перешкодили проведенню розгорнутих досліджень. Турботу про збереження храму у 1920-х роках взяла на себе Всеукраїнська академія наук та Археологічний комітет, зусиллями яких 1926 року комплекс Братського монастиря був занесений до реєстру пам'яток, що охоронялися державою³. На жаль, часу для його вивчення залишалося обмаль – у 1935 році шедевр київської архітектури доби бароко був варварськи знищений і, отже, практично не досліджений. Найменш вивченим елементом художнього образу собору дотепер залишався його інтер'єр і зокрема іконостас.

Після того як пам'ятку було зруйновано, вона на десятиліття зникає із тем наукових публікацій. Однак починаючи з 1960-х років собор постійно згадується у виданнях з історії української барокової архітектури, друкуються його зображення, водночас світлина інтер'єру, зроблені 1935 року фотографом Київської обласної інспектури охорони пам'яток культури С.І. Притикінін, не оприлюднюються⁴. Тільки у 1990-х роках в Україні було надруковано фото фрагменту іконостаса бічного вітаря⁵, і лише на початку XXI століття стало можливим скласти деяку уяву про загальний вигляд центрального іконостаса за кресленням архітектора А. Меленського⁶. Завдяки цій публікації сьогодні вдалося атрибуувати групу негативів із колекції Національного заповідника «Софія Київська», де зафіксовані фрагменти інтер'єру Богоявленського собору, які ми й розглянемо в нашій статті.

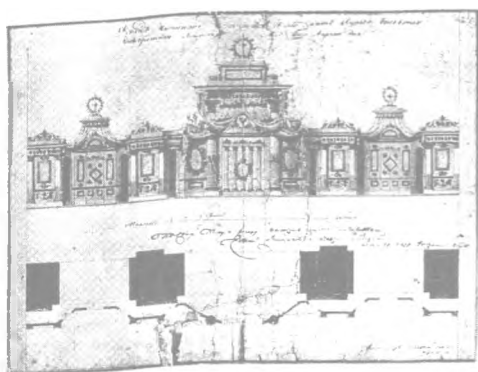
Братський Богоявленський собор було споруджено коштом гетьмана Івана Мазепи у 1690–1693 роках⁷. Очевидно, тоді ж у ньому встановили первісний бароковий іконостас.

За монастирськими описами початку XIX століття цей іконостас називали «старовинної роботи, чудового різьблення, розписаний різними фарбами і вкритий золотом і сріблом»⁸. Інших свідочств про первинний іконостас не збереглося, оскільки він згорів у нищівній пожежі, яка спалахнула на Подолі 9 липня 1811 року. У полум'ї загинуло не тільки внутрішнє опорядження Богоявленського собору, серйозно постраждала і сама будівля: тоді завалилися дві його бані⁹. Через брак коштів у Братського монастиря на ремонт пошкодженого Богоявленського собору тривалий час він стояв пустою. Тільки наприкінці 10-х років XIX століття у храмі розпочалися відновлювальні роботи, і з того часу художній образ собору пов'язують з ім'ям київського архітектора А. Меленського.

До початку роботи з відновлення Богоявленського собору А. Меленський близько 20 років займав посаду керуючого креслярнею при канцелярії Київського генерал-губернатора, що по суті означало виконання функцій головного архітектора міста¹⁰. Впевнений послідовник класицизму, А. Меленський в усіх своїх проектах дотримувався простоти і врівноваженості композиції, пластичності архітектурних форм і об'ємів у поєднанні з лаконічністю декоративних засобів. Споруджуючи пам'ятник Магдебурзькому праву у 1802–1808 роках, церкву Миколи Доброго у 1807 році, з небаченим до того у Києві класицистичним іконостасом, – перші свої київські проекти, А. Меленський заявляє про себе як носій нових художніх принципів.

Після пожежі 1811 року архітектор був змушений вирішувати водночас і містобудівні завдання, пов'язані з переплануванням післяпожежного Подолу, добудовувати розпочаті раніше будівлі, займатися ремонтами вцілілих подільських храмів, відновлюючи не тільки їх архітектуру, а й проектуючи іконостаси для спустошених інтер'єрів.

У другій половині 1810-х років А. Меленським були розгорнуті масштабні роботи з відновлення майже знищеного Братського монастиря. Він перебудовує дзвіницю, складає плани ремонту інших будівель монастиря. Займаючись реставрацією Богоявленського собору, А. Меленський змінює форму бань і проектує новий іконостас у традиціях класицизму. Цей іконостас був установлений лише у 1825 році, а наступного року київським художником Іваном Квятковським для нього було написано 12 великих і 13 малих ікон¹¹. Судячи з проекту іконостаса

2. Проект іконостаса Богоявленського собору. Креслення А. Меленського

3. Ікона Богородиці з іконостаса Богоявленського собору. Кінець XVII ст.

(іл. 2), Меленський спирався на поширену в добу бароко традицію об'єднувати в єдину конструкцію центральний і бічні іконостаси. Створений таким чином іконостас традиційно мав трискладову композицію і займав усю ширину храму. Саме так було запроєктовано й новий іконостас для Богоявленського собору. Його цілісна конструкція мала охоплювати окрім центрального Богоявленського престолу боковий південний вівтар Іоана Предтечі, дияконник – у північній наві. Цей одноярусний іконостас А. Меленського став одним з найкращих його творів¹², який вражав оригінальністю і виразною пластичністю композиції. Його центральна частина komponувалася з двох монументальних колон коринфського ордеру, що підтримували архітрав, на якому було встановлено вкорочений з боків аттик. З архітрава спускалася завіса – один з головних пластичних акцентів іконостасної композиції. Вона звисала каскадом у кілька ярусів, створюючи ефект багатодекорованого китицями та шнурами намету, розкритого над царськими воротами. Самі ж врата також відзначалися незвичайною формою: вони складалися з п'яти невеликих колон, увінчаних капітелями, які підтримували архітрав, а центр воріт прикрашала овальна ікона в пишному обрамленні.

У бічних іконостасах мотив розкритих над царськими воротами завіс також є головним композиційним ядром. Однак тут завіси спускалися не з монументального архітрава, а з вигнутою дугою у бік наосу профільованого високого карнизу, на якому було вміщено невеликий аттик, увінчаний хрестом з променями. Уся ця конструкція верхівки іконостаса у цілому мала схожість із балдахіном, прикрашеним плюмажем із розведеними у боки завісами. Розміщення нижче центру верхівок бічних іконостасів, а також відсутність елементів класичного ордеру в їх композиції надавало їм камерного характеру, наголошуючи другорядне значення їх.

Для надання іконостасній конструкції ефекту просторової композиції, архітектор вибудовує його за криволінійним планом: підкреслюючи монументальність і об'ємність центральної частини, він ще й висуває її уперед по напівовальній дузі і водночас заглиблює центри придільних іконостасів. Виразність просторової композиції іконостаса підкріплювалася лаконічністю оздоблення, яке складалося з обмеженого асортименту декоративних засобів: профільовані карнизи та обрамлення ікон, орнаментальні пояси на антаблементах, гірлянди з листя і квітів та розетки, якими деінде була прикрашена площа іконостаса. Також його декорували композиції з акантового листя та завитків іонійського ордеру, якими увінчувався горішній карниз. Властива естетиці класицизму стриманість у доборі декоративних засобів дещо порушувалася при оформленні фустів колон. Тут А. Меленський застосував свій улюблений прийом: оздоблення нижньої третини ствола колони каннелюрами і поясом зі стилізованого лаврового листя, тоді як верхня частина фусту залишалась гладкою.

Важливо наголосити, що проектуючи іконостас, архітектор розміщує обабіч центральних царських врат пару ікон овальної форми, водночас решта ікон намісного ярусу – прямокутні. Місце овальних ікон передбачалося під намісні барокові образи Спасителя і Богородиці (іл. 3), які, як вважається, належали старому, знищеному пожежею, іконостасу¹³. Ця пара ікон дивом вціліла і тепер зберігається в колекції Національного художнього музею України (НХМУ). Вірогідно, розміщення в новому іконостасі образів

від попереднього було вимогою замовника, архимандрита монастиря Мелетія Леонтовича, який волів зберегти на старих місцях шановані ікони.

До середини XIX століття погляди на церковне «благочестя» змінюються, і відповідно до нових естетичних уподобань, архимандрит монастиря Дмитрій Муретов у 1846 році починає роботи з перебудови іконостаса. До нього добудовують три яруси ікон, оновлюють золочення на різьбленні¹⁴. Завдяки цим перебудовам іконостас Богоявленського собору «збагатився» на 47 ікон, виконаних у 1849–1850 роках живописцем Іполитом Кривошляпіним¹⁵.

Наступний архимандрит, Антоній Амфітеатров, також доклався до «покращення» головного іконостаса центральної споруди монастиря. Його клопотом і за проектом, складеним єпархіальним архітектором П.І. Спарро, у 1851 році іконостас знову доповнили: «Увесь іконостас був висунутий у напрямку амвона на чверть аршина. У великій арці над царськими вратами для закриття прольоту зроблено сяйво з різноманітними зірками і дугою, прикрашеною золотими гілками. Над царськими вратами, обабіч, були вміщені дві овалні прикраси, обрамлені різьбленням, – за зразок правили орнаменти вікон Андріївської церкви. Вкорочені попередньою реставрацією кінці великої арки іконостаса були протягнуті на нижній ярус». «У бічних арках над царськими вратами були зроблені доповнення, подібні до прикрас головної арки, лише у зменшеному вигляді. У бічних іконостасах на важкому фризі було виконане різьблення у вигляді золоченого вінка. Водночас старий іконостас було оновлено і заново позолочено»¹⁶. Вочевидь привнесені зміни відповідали естетичним смакам того часу, оскільки сучасники залишили захоплені враження від переробленого іконостаса¹⁷.

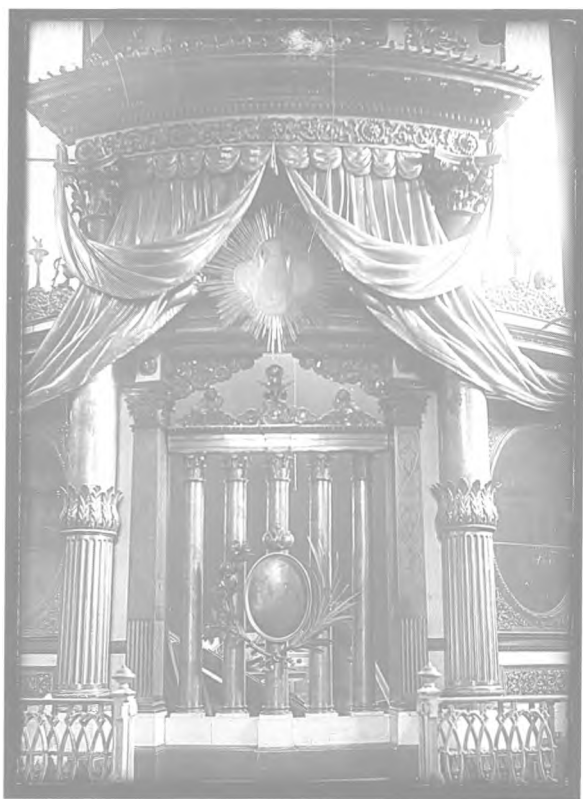
Саме таким, вже не раз переробленим, бачив іконостас у 1851 році шведський художник Карл-Петер Мазер. На

4. Інтер'єр Богоявленського собору.
Рисунок К.-П. Мазера. 1851 р.

виконаному ним малюнку інтер'єра Богоявленського собору¹⁸ можна побачити фрагменти надбудованого іконостаса (іл. 4).

У 1891 році центральну прикрасу Богоявленського собору знову відремонтували. Цього разу надбудовані яруси ікон розібрали, а пошкоджені вогкістю частини нижнього ярусу іконостаса замінили на нові. Зрештою, як вказують джерела, іконостасові була повернута первинна композиція 1825 року¹⁹ і в такому вигляді він зберігся до 1930-х років.

Згідно з опублікованим описом, після ремонту іконостас виглядав наступним чином: «По лінії, що відділяє апсиди від середньої частини храму, стоїть вишуканої роботи однарусний іконостас. Оригінальність цього іконостаса [...] полягає переважно в організації царських врат. Ці врата складаються з п'яти колон коринфського ордеру, на яких міститься ікона Благівіщення. До цих колон з обох боків

5, 6. Центральна частина іконостаса
Богоявленського собору

розташовані два чотирикутні стовпи з капітелями коринфського ордеру. Царські врата також розміщені між двох колон коринфського ордеру величезного розміру. Зверху цих колон спускається дерев'яна золочена завіса, що розкривається на два боки і закінчується по боках вишукано зав'язаними вузлами, оздобленими китицями. На тому місці над царськими вратами, де завіса розходить на обидва боки, міститься у сяйві Феофанів хрест. Над цією завісою розміщена інша, така сама, але менших розмірів. Вище знаходиться білий, висунутий вперед архітрав із золоченими ажурними орнаментами. Над ним вміщено зображення Таємної Вечері. Горішню частину утворює такого ж вигляду, однак менших розмірів архітрав, на якому в сяйві стоїть чаша.

Подібного вигляду, але менших розмірів царські врата у Предтеченському престолі й дияконнику.

В іконостасі головного вівтаря ікони розміщені в наступному порядку. Обабіч царських врат знаходяться намісні ікони Спасителя і Божої Матері в срібних визолочених шатах [...]

Друга праворуч храмова ікона Богоявлення Господня у срібних шатах москов-

ської роботи [...] на тому ж місті ліворуч – ікона Благовіщення у срібних шатах [...]

Над царськими воротами в іконостасі Предтеченського престолу вміщено Нерукотворний образ, а вище нього – зображення народження Іоанна Предтечі. Обабіч царських врат – намісні ікони Спасителя і Богоматері та храмова ікона Іоанна Предтечі в мідних посріблених шатах зі срібним вінцем.

Подібним чином розміщені ікони в іконостасі північного передвітарного відділення, де знаходиться дияконник. Над царськими воротами вміщено Нерукотворний образ та ікону Воздвиження Хреста. Обабіч воріт – намісні ікони та ікона святителя Димитрія Ростовського у срібних шатах.

Цей короткий опис, хоча і найповніший з тих, де згадувався іконостас Богоявленського собору, мало що сповіщає про загальний устрій та іконографічний склад цієї пам'ятки. Знайдені у зібранні Національного заповідника «Софія Київська» світлини інтер'єру собору фіксують лише кілька фрагментів іконостаса: центральної частини з царськими вратами (іл. 5, 6), частину правого крила, в якому знаходилася намісна ікона Спасителя (іл. 7), та декор колони біля цієї ікони (іл. 8), а також центральну частину іконостаса Предтеченського престолу (іл. 9). Окрім того, на кількох світлинах зображено кіот поруч із середнім південним стовпом та його фрагменти (іл. 10–13) й тільки на одній – кіот біля північного середнього стовпа (іл. 14). Цікавими є архітектоніка, декор та іконографія іконостаса, якими вони були на момент фотофіксації порівняно з наведеним вище його описом.

Розглядаючи креслення іконостаса і його зображення на світлинах, можна сказати, що навіть після неодноразових ремонтів та переробок, іконостас перед руйнуванням залишався дуже близьким до проекту А. Меленського. Втім, очевидні й деякі розбіжності. З'ясувати, виникли вони ще при зведенні іконостаса чи стали наслідками переробок, наразі, на жаль, неможливо. Між тим найзначнішою відмінністю є композиція верхівок іконостаса у бічних навах. На

7. Частина правого крила іконостаса з обрамленням від намісної ікони Спасителя Богоявленського собору

8. Фрагмент оздоблення центральної частини іконостаса

світлинні іконостаса Предтеченського вівтаря можна бачити, що балдахін увінчаний надбудовою у вигляді аттика, в який вставлена ікона. Вище ж цю конструкцію вінчає хрест. На кресленні така надбудова над балдахіном відсутня і хрест установлений безпосередньо на його карнизі. По-іншому організовано також проріз центральних царських врат. Тут очевидна зміна пропорції усієї конструкції, оскільки на кресленні архітрав врат піднятий майже до рівня горизонтального карнизу, що обмежував зверху прямокутну арку центрального проходу. Вузький проміжок, який залишався між архітравом і карнизом, був майже закритий декоративним оздобленням, розміщеним уздовж архітрава царських воріт. На світлинні ж бачимо, що отвір між архітравом і карнизом удвічі більший і декор розміщений не тільки на архітраві, а й по кутах арки. Окрім конструктивних можна нарахувати інші розбіжності іконографічного та декоративного характеру. Зокрема, центральний іконостас увінчує потир, накритий малим покрівцем в оточенні променів, тоді як на кресленні, наскільки дозволяє роздивитися зображення, його вінчає хрест. Також різняться обрамлення намісних ікон Спасителя і Богородиці, які на кресленні овальні, а в іконостасі – прямокутні з овальними прорізами під ікони.

Світлинні іконостаса виявляють також, що після неодноразових переробок і оновлень його декоративне оздоблення втратило властиву класицизму підпорядкованість архітектурним формам і лаконічність орнаменталії. Хоча в іконостасі збереглися первинні скульптурні деталі: барельєфні фризи, капітелі, розетки та гірлянди, до них додалися численні різьблені і живописні орнаментальні композиції, що покривали щільним ажурним шаром його площини. Ці додатки вносили до художнього образу пам'ятки надмірну «красивість»,

9. Центральна частина іконостаса Предтеченського приділу Богоявленського собору.

10–13. Фрагменти кіоту біля південного стовпа Богоявленського собору

контрастуючи зі стриманістю оздоблення первинного задуму. Основним мотивом уведених декоративних деталей була виноградна лоза: плетивом її пагонів розписані фусти колон і пілястр, з неї вирізані ажурні вставки обабіч балдахинів у бічних навах. Пишні обрамлення для намісних ікон Спасителя і Богородиці, очевидно, також з'явилися в результаті спроб «покращання» іконостаса. Поєднання в них мотивів аканту, виноградних ґрон, стилізованих мушель, п'ятипелюсткових квітів і лаврового листа видають їх належність до еклектичного декору середини – другої половини XIX століття.

Щодо іконографії, то і тут, як і у випадку з архітектонікою іконостаса, залишається відкритим питання, наскільки первинна іконографічна програма змінилася порівняно з іконографією останніх років існування пам'ятки. Насамперед треба вказати, що навіть загальна кількість ікон в іконостасі після ремонту 90-х років XIX століття залишається невідомою. Як уже зазначалося, у 1820-х роках для іконостаса було написано двадцять п'ять ікон. Ще два образи були взяті від старого іконостаса, тож разом повний комплекс ікон мав складатися з двадцяти семи зображень. На жаль, за опублікованим кресленням точно локалізувати всі двадцять сім ікон неможливо. Між тим в описі М. Мухіна згадується лише про шістнадцять образів та Феофанів хрест, який можна розглядати як окремий образ, бо він був оправлений у спеціальне обрамлення у формі квадрифолю у сьйві. Водночас нічого не сказано про сюжети на дяконських дверях, а їх було шість, крім того, про дві ромбічні ікони на царських дверях бічних віктарів. Поєднавши на-

звані і неназвані ікони в єдиний список, набирається тільки двадцять п'ять образів – місце та сюжети щонайменше двох ікон, які входили до первинної іконографічної програми іконостаса, залишаються невідомими. Якщо згадати, що опис М. Мухіна зазначає додатково ще два образи, що були вміщені на аттиках бічних віктарів, відсутніх на кресленні, загальна кількість ікон Богоявленського іконостаса у 1890-х роках мала складатися принаймні з двадцяти дев'яти. Однак це припущення неможливо перевірити спираючись на наявний фотоматеріал.

Основним джерелом нашого знання про сюжети ікон залишається опис іконостаса. Завдяки світлинам можна лише встановити, що на південних дяконських дверях Предтеченського віктаря знаходився образ пророка Захарії. У цілому ж, виявлений фотоматеріал змушує сприймати свідчення М. Мухіна про повернення первинного вигляду іконостасу після ремонту 1891 року із застереженнями.

За знайденими світлинами можна з'ясувати, що не тільки іконостас, а й пристовпні кіоти належать авторству А. Меленського, на що вказує єдина з іконостасом стилістика, особливості композиції та декор деталей. Зокрема, в оздобленні колон бачимо той самий прийом орнаментативної фусту поясом з лаврового листа. В описах собору, що публікувалися в другій половині XIX – на початку XX століття, зазначалося, що в цих кіотах знаходилися чудотворні ікони: у південному – Братської Божої Матері, у північному – св. Миколая. Очевидно, ікона св. Миколая була розміщена у північному кіоті після 1851 року, оскільки на рисунку К.-П. Мазера в цьому кіоті зображена ікона «Благовіщення».

Світлини розкривають також деякі подробиці історії собору в останні роки існування. В іконостасі порожні місця намісних овальних ікон Спасителя і Богородиці вказують на те, що світлини виконані не раніше другої половини 1920-х років, оскільки ці ікони у 1925 році надійшли до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка²⁰ (зараз Національний художній музей України). Окрім того, на світлинах видно, що на момент фотозйомки намісні образи, які залишилися в іконостасі, вже не мають коштовних шат. Водночас образи в кіотах не мають ні шат, які, як відомо, були на образах св. Миколая і Братської Божої Матері, ні різьбленого тла, яке покриває поле останньої (також зберігається у НХМУ). Очевидно, що ця шанована ікона, а разом з нею, вірогідно, й образ св. Миколая, подарований монастирю у 1632 році²¹, на момент фотофіксації вже були вийняті з кіотів, а їх місце зайняли інші ікони. Це переміщення відбулося, певно, в першій половині 1920-х років, ще до закриття монастиря, коли порожні кіоти були б неприпустимими. Світлини центральної частини іконостаса фіксують вже розпочате руйнування внутрішнього опорядження собору: у віктарі звалені в купу розібрані частини дерев'яних конструкцій і, серед іншого, хрест у сьйві, який, можливо, належав на престольному образу.

Дослідження знайденого фотоматеріалу схиляє до висновку, що це світлини, виконані в лютому 1935 року фотографом Київської обласної інспектури охорони пам'яток культури С.І. Притикіним перед руйнуванням собору²². Невідомо, чи існують інші світлини собору або його інтер'єру, виконані тоді ж С.І. Притикіним, однак навіть цей матеріал істотно розширює наші знання про характер опорядження інтер'єру Богоявленського собору, відкриваючи можливість для подальших досліджень цієї пам'ятки.

14. Кіот біля північного стовпа Богоявленського собору

ПРИМІТКИ

- 1 Мухин Н. Киево-братский училищный монастырь. Исторический очерк. – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893. – XI, 405, IV с., 9 л. ил.
- 2 Там же. – С. 275–277.
- 3 Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва: Видання четверте. – Нью-Йорк; Київ. – Бібліотека журналу «Пам'ятки України». – Книга 10. – 1991. – С. 28.
- 4 Там само. – С. 31.
- 5 Там само. – С. 30.
- 6 Килессо Т. Братський Богоявленський монастир і Києво-Могилянська академія. – К.: Техніка, 2002. – 142 с.
- 7 Київ: провідник / [за ред. Ф. Ернста]. – Київ: Н.К.О. – У.С.Р.Р.; Всеукраїнська Академія Наук, 1930. – С. 581.
- 8 Мухин Н. Зазнач. праця. – С. 204–205.
- 9 Там же. – С. 208.
- 10 Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX ст.: Біографічний довідник. – К.: НДІТІАМ, 1999. – С. 246–247.
- 11 Мухин Н. Зазнач. праця. – С. 223.
- 12 Київ: провідник... – С. 582.
- 13 Пархоменко І. Три шкіци про ікони // Пам'ятки України. – 2001. – Чис. 4. – С. 24.
- 14 Мухин Н. Зазнач. праця. – С. 244.
- 15 Там же.
- 16 Там же. – С. 248–249.
- 17 Закревский Н. Описание Киева. – М.: Тип. В. Грачева и комп., 1868. – Т. 1. – С. 174.
- 18 Мазер К. П. Образи Києва середини XIX ст. – Нюстремс: [С.п.], 1999. – Іл. 38.
- 19 Мухин Н. Зазнач. праця. – С. 270.
- 20 Пархоменко І. Три шкіци про ікони... – С. 24.
- 21 Мухин Н. Зазнач. праця. – С. 281.
- 22 Геврик Т. Зазнач. праця. – С. 31.